

הכתובות הקראיות מן הגניזה מקורה של המסורת המשפטית הקראית

יהודית אולשובי-שלנגר

בין כתבי-היד השונים והמרוכבים שנשמרו בגניזת קאהיר ישנם גם מסמכים שנכתבו בידי יהודים קראים לפי נוסח קראי אופייני ובלשון העברית.¹ בין מסמכים אלו כשבעים קטעים של תעודות ושטרות שונים הנוגעים לעניין הנישואין.² שלושה-עשר שטרי-אירוסין ('ספרי ארוש' כלשון המונח הקראי), שלושים וחמש כתובות, קטעים מתשעה ספרי שטרות ושתי כתובות שעניינן נישואי 'תערוכות' בין קראים לרבנים, שנכתבו בעברית ולפי נוסח קראי.³

לתעודות נישואין אלו חשיבות מיוחדת משום שהן התעודות הקראיות הקדומות ביותר שהגיעו אלינו. הכתובה הקראית העתיקה ביותר נכתבה כבר במאה העשירית (TS 12.675) והמאוחרת ביותר מתוארכת לראשית המאה השלוש-עשרה (TS 16.67). רוב התעודות שתאריךן נשמר או שניתן לתאריך אותן נכתבו במאה האחת-עשרה. מקום כתיבתן: מצרים — בפוסטאט (עשרים וארבע תעודות) ובקאהיר (שתי תעודות); ארץ-ישראל — בירושלים (ארבע תעודות), ברמלה (שתי תעודות), ובצור שבלבנון (שתי תעודות).

חשיבותן של תעודות אלו לתחומים נכבדים של מדעי היהדות איננה מוטלת בספק. הזכרת המקום המדויק והתאריך המדויק שבהם נכתבו התעודות מעניקה להן

- 1 ראה רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים בסוף המאמר.
- 2 תעודות אלו נמצאות כיום בשבעה אוספי גניזה שונים. עיין הרשימה המלאה והפרסום: אולשובי-שלנגר, 1998, עמ' 29–37.
- 3 בגניזה נשמרו גם כתובות שעניינן נישואי 'תערוכות' בין קראים לרבנים, הן כתובות ארמית ולפי נוסח רבני. עיין: TS 24.1: שכטר, 1900–1901, עמ' 218–221; TS 8.223; וייס, 1970, II, עמ' 54 (וייס לא זיהה את הקטע הזה כחלק מן הכתובה); TS Misc. 35.13: מאן, 1935, עמ' 171–170; TS 13 J 6.33 (תנאי נישואין בערבית-יהודית): פרידמן, 1986, עמ' 68–71; Antonin 637: אסף, 1930, עמ' 57–58 ופרידמן, 1980–1981, ב, מס' 30.

חשיבות ממדגה ראשונה בתור מקור היסטורי, וזאת להוסיף על שמות הצדדים, הנשיאים הקראיים, והעדים הנזכרים בהן — שמהם יש הידועים לנו ממקורות אחרים. הנוסחאות הקבועות של הטופס וההתחייבויות המיוחדות של שני הצדדים מהוות מקור מידע יחיד במינו על חשיבותו של מוסד הנישואין ועל מעמדה החברתי, המשפטי והכלכלי של האישה בקהילה הקראית. אשר לרשימות פריטי נדוניה ומחיריהם, הן מציינות תמונה מדויקת למדי של מצבן הכלכלי של הקהילות היהודיות בכלל ושל המשפחות הקראיות בפרט בארצות האסלאם. זאת ועוד, הכתובות הקראיות נכתבו כולן עברית — בניגוד לכתובות הרבניות הכתובות ארמית. השימוש בעברית והסגנון המיוחד של הכתובות הקראיות מהווים מקור רב-עניין לחקר התפתחותה של העברית בימי הביניים ומעמדה החברתי-בלשני והאידיאולוגי.⁴ לכתובות הקראיות יש גם חשיבות במחקר הפליאוגראפיה העברית, שכן הן נכתבו בכתב מרובע קאליגראפי, הדומה לכתבם של ספרי התנ"ך הקראיים העתיקים — בניגוד לכתובות הרבניות שרובן נכתבו בכתב רהוט כבר במאה האחת-עשרה. סוף-דבר: כתובות אלו הן מקור שאין דומה לו לחקר תולדות נוסח הכתובה הקראית והקשרים המשפטיים והחברתיים בין הקראים לבין הרבנים. בחשיבותן של תעודות אלו הבחינו כבר בשנים הראשונות של מחקר הגניזה. עוד בראשית המאה פרסם ש"ז שכטר כתובה משנת 1082 לספירה, כתובתם של גאון ישיבת ארץ-ישראל, הרבני דויד בן דניאל בן עזריה, ונאשיה, בתו של משה בן אהרן הכהן, בן משפחה קראית עשירה ומפורסמת הידועה לנו מקטעי הגניזה האחרים.⁵ כתובה קראית מירושלים משנת 1028 פורסמה בשנת 1903 על-ידי לונץ, ולאחר מכן על-ידי גויטיין וגיל.⁶ מאן פרסם חמש כתובות וספרי שטרות קדומים,⁷ וגם כתובה של כלה קראית וחתן רבני הכתובה עברית לפי נוסח קראי.⁸ כתובה נוספת פורסמה על-ידי אסף.⁹ בשנים האחרונות פרסם גיל כמה מכתובות אלו מחדש והוסיף עליהן עוד שתי כתובות.¹⁰

- 4 עיין: אולשובי-שלנגר, 1997.
- 5 TS 24.1, שכטר, 1900–1901, עמ' 218–221. הכתובה הזאת נכתבה בארמית לפי נוסח בבלי.
- 6 CUL Add. 3430, עיין: לונץ, 1903, עמ' 237–239; גויטיין, 1977, עמ' 81–83 ו-1967–1988, ד, עמ' 314–316; גויטיין, 1980, עמ' 193–199; גיל, 1983, ב, עמ' 555–558; אולשובי-שלנגר, 1998, עמ' 388–393.
- 7 מאן, 1935: TS 20.42; עמ' 173–174; TS Misc. 35.10; עמ' 168–170; Bodl. MS Heb. d; 50r–66.49v, עמ' 171–173; Brit. Libr. Or.5532; עמ' 174–176. מאן, 1926 Mosseri Ia. II (A.2), עמ' 281–282.
- 8 Bodl. MS Heb. a. 3.42, מאן, 1935, עמ' 57–58. חלק מכתובה זו פורסם מחדש על-ידי פרידמן, 1986, עמ' 67–68.
- 9 Bodl. MS Heb. a. 3.4v, אסף, 1937, עמ' 28–30 (העתק של כתובה).
- 10 כתובה מרמלה משנת 1009, שלושה קטעים: a, b; TS NS 323.35, TS 12.535, TS NS 320.76 a, b; גיל, 1983, ב, עמ' 552–555; ENA 4020.38v, שם, עמ' 563.

אף-על-פי שכתובות רבות נוספות הוזכרו על-ידי ש"ד גויטיין, מ"ע פרידמן ואחרים, בסך הכול פורסמו, עד היום, רק אחת-עשרה כתובות קראיות קדומות. חשיבותם של העבודות והפרסומים האלה מרובה, ואולם יש לציין, שעד כה לא הוקדש לנושא הזה שום מחקר מיוחד שידון דיון מקיף בתוכנה, בהיסטוריה שלה ובנוסחה של הכתובה הקראית. רק פרידמן בעבודתו המקיפה על כתובות ארץ-ישראל פלל דיון קצר בנוסח הכתובה הקראית, והציע השערה על מקורו האפשרי.

ואמנם, מכל ההיבטים השונים של מחקר הכתובות הקראיות (שצוינו לעיל) אדון כאן במקורו של נוסח הכתובה הקראית. כפי שנאמר, הקראים כתבו את כתובותיהם לפי נוסח מיוחד. הם כתבו אותן בעברית, בכתב מרובע, והשתמשו בנוסחאות שמשקפות מנהגים קראיים אופייניים. אולם, הנוסח הזה לא נברא יש מאין. חלק נכבד ממנו הוא תרגום מעובד של הנוסח הרבני הכתוב בארמית. אין בזה שום דבר מפתיע, שכן הקראיות הקדומה היוותה חלק בלתי נפרד מן הקהילה היהודית על כל פניה — חברתיים, משפטיים ורוחניים.

בתקופה הנדונה הילכו, כידוע, שני מנהגי נוסח שונים בקרב קהילות ישראל: הנוסח הבבלי — שהיה הנפוץ יותר — והנוסח הארץ-ישראלי שנהג בקרב תושבי ארץ-ישראל, סוריה, לבנון וכמה עיירות במצרים עד לסוף המאה האחת-עשרה. הנוסח הארץ-ישראלי תואר בפירוט והוגדר על-ידי פרידמן, והוא הציע לראות בו המשך של מסורת ארץ-ישראלית עתיקה. פרידמן הראה שבכתובות ארץ-ישראליות מן הגניזה ישנן כמה נוסחאות אופייניות שאינן מופיעות בכתובות מנהג בכל, אבל הן מופיעות בתעודות הקדומות יותר של מדבר יהודה.¹¹ לנוכח קיומם של שני הנוסחים — הבבלי והארץ-ישראלי — עולה השאלה: איזה מהם שימש מקור לנוסח הקראי? ולתשובה יש השפעות כלליות יותר, הן על אופי היחסים בין קראים לרבנים, והן על מקום התגבשותה של המסורת המשפטית הקראית.

פרידמן הצביע במחקרו על כמה קווי דמיון בין כתובות ארץ-ישראל לבין כתובות קראיות והניח שנוסח הכתובה הקראית הושפע מן הנוסח הארץ-ישראלי העתיק.¹² את הדעה הזאת קיבלו החוקרים וטענו על-פיה, שהתגבשותה של התנועה הקראית חלה רק לאחר שקהילות קראיות התיישבו בירושלים בסוף המאה התשיעית ויסדו שם את מרכזן הרוחני.¹³

אולם, המחקר והניתוח של נוסח הכתובה הקראי שערכתי על בסיס תעודות הגניזה הקדומות, והשוואתו של הנוסח הזה לנוסחים אחרים, מצביעים בבירור על העובדה הזאת: הנוסח הקראי איננו מיוסד על הנוסח הארץ-ישראלי אלא על הנוסח הבבלי מתקופת הגאונים. ועל כן יש לחפש את מקור המסורת המשפטית הקראית

11 פרידמן, 1980–1981, א, למשל, עמ' 17–18. ועיין: פרידמן, 1996, עמ' 55–76.

12 פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 48; פרידמן, 1980, עמ' 75–76.

13 עיין. למשל: בן-שמאי, 1993, עמ' 42.

(לפחות לענייני נישואין) בקרב הסביבה הרוחנית — היהודית והמוסלמית כאחת — בעראק ובאיראן של תקופת הגאונים.

כדי לעמוד על מקורו של הנוסח הקראי, השויתי השוואה שיטתית בין נוסחאות קראיות ונוסחאות מנהגים אחרים. בנוגע לכתובות ארץ-ישראל השתמשתי, כמובן, בפרסומו המקיף של פרידמן. אשר לנוסח בבל השתמשתי בנוסח העולה מספרי השטרות של גאוני בבל וגם בכתובות נוסח בבל מן הגניזה. אולם מיד התברר, שהכתובה הרבנית עצמה לא הייתה הדוגמה היחידה שהקראים השתמשו בה, ולכן הוספתי לחומר ההשוואה גם שטרות בבליים מסוגים אחרים, כמו שטרי-מֶכָר או שטרי-אביוזיה. תוצאות ההשוואה השיטתית הזו מובאות כאן בטבלה.

נוסחה	כתובות קראיות	תעודות בבליות	כתובות בבליות	כתובות ארץ-ישראליות
1. מבנה	'דו-שיח' בין הצד המציע (החתן) לבין העדים	'דו-שיח' בין הצד המציע לבין העדים	החתן המתואר בגוף שלישי פונה אל הכלה (גוף שני)	1. 'דו-שיח' בין הצד המציע לצד המקבל. 2. החתן פונה בגוף ראשון אל הכלה (גוף שני)
2. תאריך	1. 'ביום פל' בשבוע שהוא יום פל' לחודש פל' משנת...' 2. אין 3. לשטרות (מספר יוונים)	1. 'ביום פל' בשבוע שהוא יום פל' לחודש פל' משנת...' 2. אין 3. לשטרות	1. 'ביום פל' בשבוע שהוא יום פל' לחודש פל' משנת...' 2. אין 3. לשטרות	1. 'בחדש פל' ב... ימים ב' 2. שמיטה 3. לבריאת עולם
3. קניין	פעמיים: בראש ובסוף	פעמיים: בראש ובסוף	פעם אחת: בסוף	פעם אחת: בסוף [בכמה חסר]
4. רצון	יש	יש	אין	יש
5. חובות הבעל	1. פְעִלִים בעבר 2. הפועל 'אסבר' 3. שמות כא, י		1. פְעִלִים בעבר 2. הפועל 'אסבר' 3. שמות כא, י	1. פְעִלִים בצורת הבינוני 2. אין 3. אין

הכתובות הקראיות והמסורת הקראית המשפטית

נוסחה	כתובות קראיות	תעודות בבליות	כתובות בבליות	כתובות ארץ-ישראליות
6. מוהר	1. המוהר הבסיסי מוזכר תמיד ומוגדר במילים 'מוהר בתוליה' (או 'בעילתה') 2. תוספת בשני חלקים		1. המוהר הבסיסי מוזכר תמיד ומוגדר במילים 'מוהר בתוליך' 2. תוספת בשני חלקים	1. המוהר הבסיסי לא תמיד מוזכר, ואם כן, הוא מוגדר במילים 'מוהרי בתולתא' – שמות כב, טז, בארמית 2. תוספת בשני חלקים
7. חובות האישה	יש		אין	יש
8. פקיד	נוסחת מינוי והצהרתו פקיד	נוסחה מיוחדת קיימת בתעודות שבהן צד אחד אינו מופיע אישית שליח	אין	נוסחת מינוי והצהרתו אפיטרופוס
9. קבלת הנדוניה ואחריות החתן	יש		יש	אין (הנוסחה מופיעה רק בכמה תעודות מצור)
10. החזרת הנדוניה למשפחת אבי האישה אם תמות בלי ילד	1. כל הנדוניה 2. הביטוי 'חס ושלום'	הביטוי 'חס ושלום בתנאים	1. חצי הנדוניה בתעודות מן הגניזה 2. הביטוי 'חס ושלום' בתנאים	1. חצי הנדוניה 2. אין
11. בנין דכרין, בנן ניקבן	אין		אין	יש
12. גירושין, שבי, קבורה	אין		אין	יש
13. התחייבות לקיים מנהגים דתיים אופייניים	יש		אין	אין
14. נוסחת הסיום	אסמכתא	אסמכתא	אסמכתא	אין (מופיעה רק בכמה תעודות מצור)

לאחר השוואה בין ארבע-עשרה נוסחאות שונות של ארבעה סוגי המסמכים האלה ניתן לקבוע, שבין הכתובות הקראיות לבין התעודות הבבליות (שאינן כתובות), יש לפחות חמישה קווי דמיון. כפי שאפרט להלן, הדמיון בין שני הסוגים האלה מתבטא במבנה הכללי של נוסח המסמך (מספר 1 בטבלה); בניסוח כתיבת התאריך (2), בהזכרת הקניין פעמיים, בראש המסמך ובסופו (3), דברי החתן המביע את רצונו להתחתן (4); וכשימוש בביטוי 'חס ושלום' בתנאי התעודה (10, סעיף 2).

למבנה הכתובה הקראית (1) תכונות רבות-עניין. הכתובה מתארת כיצד החתן מופיע לפני הרשויות המוסמכות (כנראה, העדים בבית הדין הקראי) ומדבר אליהן ישירות בגוף ראשון. התעודות שנכתבות בגוף ראשון כהצהרה של הצד המבצע (הנקראות 'הומולוגיה' בפאפירולוגיה הקלאסית)¹⁴ נפוצות מאוד בספרות התלמודית. אולם, מבנה הכתובה הקראית איננו 'הומולוגיה' במובנה הקלאסי. אמנם, דבריו של החתן באים, לעתים קרובות, בגוף ראשון, אבל הכתובה עצמה נכתבה כדו-שיח בין החתן לבין הרשויות שלפניהן היא נערכה. ליתר דיוק, דבריו של החתן מצוטטים בהצהרת הרשויות המוסמכות. לעתים קרובות, דבריו באים כדיבור ישיר, בגוף ראשון. לפעמים, במיוחד בשטר-אירוסין, הצהרתו מצוטטת בגוף שלישי. כחלק מדברי העדים (הרשויות). האישה מוזכרת בציטוט דבריו של החתן, כדיבור עקיף. בגוף שלישי. כל המשא והמתן (נישואין או אירוסין) מתואר על-ידי החתן ברצף הפעלים בצורת עבר. דברי החתן המביע את רצונו להתחתן מופיעים תמיד בנוסחה הזאת:

ביום הזה בא [שם ויוחסין של החתן] לפנינו ולפני הזקנים והנותנים עדותם מטה בזה הכתב ויאמר להם היו עלי עדים וקנו ממני מעתה וכתבו וחתמו עלי בכל לשון של זכות שאני מודה לפניכם הודאה גמורה שרירה וקימה ואני לא אנוס ולא שוגה ולא טועה ולא שכור ולא מוכרח כי אם ברצוני וגמר דעתי נשאתי וקניתי וקדשתי לי את האשה [שם ויוחסין של האשה] (TS 16.67)

מבנה דו-שיח זה הוא גם מבנה התעודות שאינן כתובות כתשובות ובספרי השטרות של גאוני בבל, למשל:

הכין פל ופל דאינון עדים דאתו לקדמנא לבי דינא ואמרו דפלוני לווה ביום פל אמר להון הוו עלאי שהדי וקנו מני מעכשיו וכתובו וחתמו עלאי בכל לישאני דזכואתא והבו ליה... מחמת דבצבו נפשי כד לא באונס...¹⁵

או:

איך פל בר פל אמר לנא הוו עלי שהדי וקנו מני מעכשיו והבו ליה לפל בר פל

14 עיין: טאובנשלג, 1955, עמ' 293-294.

15 הרכבי, 1887, מס' 238, עמ' 117.

מחמת דבצבו נפשי כדלא באונס... דנסיבית וקבילית ואשתלימית מיניהו...¹⁶

לעומת זאת, מבנה הכתובות הבביליות שונה. התעודה עצמה מנוסחת כסיפור המתאר את החתן בגוף שלישי. הצהרתו של החתן נאמרת בגוף ראשון, כמו ברוב הכתובות הקראיות, אולם הוא אינו פונה אל העדים אלא ישירות אל הכלה, המוצגת בגוף שני. דבריו המביעים את רצונו להתחתן אינם מופיעים כלל:

איך אמר לה פלני בר פלני לפלניתא בת פלוני בתולתא... הואי לי לאינתו¹⁷

אשר לכתובות ארץ-ישראל, אלו חולקו בידי פרידמן לשלוש קבוצות לפי מבנהן.¹⁸ רוב הכתובות האלה (קבוצה א) בנויות כהומולוגיה: אחר התאריך והמקום, תיאור המשא והמתן נפתח בהצהרתו של החתן בגוף ראשון, בלי להזכיר עדים. בכתובות הקבוצה הזאת הכלה מזכרת בגוף שני או בגוף שלישי. למשל:

אנא [שם החתן] אמרת מדעתי ור[עו]תי למסב יתיכי אנתי [שם הכלה]¹⁹

המבנה של הקבוצה הזאת (א) שונה אם כן ממבנה הכתובות הקראיות. בקבוצה השנייה (ב) שני חלקים. חלק ב1 דומה למבנה הכתובות הבביליות שכן מופיעה בו הנוסחה 'הואי לי לאינתו'. בחלק ב2, שכולל רק שתי כתובות מצור,²⁰ מופיעה נוסחה הדומה למבנה הנוסחה הקראית. הצהרתו של החתן באה בפועל 'אמר' ומנוסחת בגוף ראשון. אולם במשא והמתן משמשת צורת המקור, ולא כמו בכתובה הקראית, שמשמשים בה פְּעִלִים בעבר, למשל:

אתא... ואמר מן רעותי... ואנא לא אנוס... צביתי ברעות נפשי למסב את...²¹

למבנה של כתובות ארץ-ישראל מן הקבוצה השלישית (ג) יש דמיון מסוים לכמה תעודות קראיות, במיוחד לשטרי-אירוסין. גם כאן, הצהרתו של החתן באה בפועל 'אמר' והיא מנוסחת בגוף שלישי. אבל, כמו בקבוצה ב של כתובות ארץ-ישראל, המשא והמתן בא בצורת המקור, ולא בפְּעִלִים בעבר, כמו בנוסח הקראי.

מבנה הכתובה, שבו החתן פונה ישירות אל הכלה, כדו־שיח בין הצדדים, הצד המציע והמקבל, נחשב למבנה העתיק של נוסח המסמכים היהודיים, שנהג עד לתקופת הגאונים.²² גם המבנה בדו־שיח בין הצד המציע לבין העדים, שבו הצד

16	אסף, 1930, עמ' 22.
17	שם.
18	פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 119–121.
19	פרידמן, 1980–1981, ב, מס' 9.
20	פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 121.
21	פרידמן, 1980–1981, ב, מס' 2.
22	עיי: רבינוביץ, 1953, עמ' 437. הכתובות העתיקות ביותר מיב במצרים, עיי: ירון, 1958, עמ'

המקבל מתואר בגוף שלישי, נהג בתקופה קדומה במסמכים יהודיים שונים.²³ מבנה זה אופייני למסמכים שאינם כתובות בתקופת הגאונים. ראוי לציין, שבתקופה הזאת המבנה הוא המבדיל העיקרי בין כתובות בכל (ששימרו את נוסח הדר־שיח בין הצדדים) לבין תעודות בכל מסוגים אחרים (שבנויות כדר־שיח בין העדים ובין הצד המבצע).²⁴ מבנה הכתובה הקראית, שנוסחה נוצר בתקופת הגאונים, אינו ממשיך את המסורת העתיקה של מבנה הכתובה היהודית אלא הוא נשען על מבנה מסמכים כבליים שאינם כתובות. גם תעודות ארץ־ישראל מצור מקבוצות ב2 ו־ג משקפות, כנראה, את המגמה החדשה הזאת. קשה לקבוע, בוודאות, מדוע בחרו הקראים במבנה של תעודות שאינן כתובות לשמש נוסח דוגמה לכתובה שלהם. אולם אפשר להניח, שבחירה זאת באה בהשפעת הסביבה המוסלמית, שכן לפי אסכולות המשפט המוסלמי הקדומות, נוסח שטר־המֶכָר נחשב לדוגמה לכל סוגי השטרות לרבות שטר־נישואין.²⁵

הזכרת הקניין (3), הפעולה הסמלית של העברת זכויות משפטיות מצד אחד לזולתו מקורה בבבל.²⁶ בתקופת הגאונים הקניין מתבצע בין הצד המציע לבין העדים.²⁷ והזכרתו בשטר קשורה לדר־שיח בין הצדדים. בכתובה הקראית הקניין מוזכר פעמיים: בראש התעודה ובסופה. הצהרתו של החתן נפתחת בבקשתו מן העדים להיות עדיו ו'לקנות ממנו':

היו עלי עדים וקנו ממני מעתה וכתבו וחתמו עלי בכל לשון שלזכות שאני מודה לפניכם הודאה גמורה שרירה וקימה (TS 16.67)

- 29–30; המבנה של הדר־שיח בין החתן לכלה מופיע בכתובה של בבתא ממדבר יהודה, שנכתבה, כנראה, בשנת 125, עיין: ידין, גרינפילד, 'ירדני', 1994, עמ' 78; פרידמן, 1996.
- 23 המבנה הזה היה נפוץ בתעודות ניאור־בבליות עתיקות ואולי גם בתעודות יהודיות, עיין: רבינוביץ, 1953, עמ' 433. מבנה הדר־שיח מופיע במשא והמתן בין אברהם לעפרון החיתי בפרשת קניין מערת המכפלה (בראשית כג, יד–כ). בתלמוד מוצאים, בדרך כלל, נוסחאות קצרות בלבד, שאינן מאפשרות את שחזור המבנה של כל התעודה, אבל בכמה מקומות הצד המציע פונה בדיבור ישיר והצד המקבל מתואר בגוף שלישי (למשל, בבא מציעא טו ע"א).
- 24 עיין: פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 124 [שם גם צוין, שבכתובות בנוסח בכל מתגלה זְהוּתם של העדים בתור כותבי השטר בסופו: 'וקנינא']. אולם, בכמה כתובות לפי מנהג בכל מן הגניזה שנכתבו במצרים במאה האחת־עשרה כבר נמצא מבנה הדר־שיח הדומה למבנה של מסמכים מסוגים אחרים, למשל: TS 12.155 (פוסטאט, 1013) [וראה פרידמן, שם, עמ' 125].
- 25 ואקין, 1972, עמ' 37–38.
- 26 הגדרות: רמב"ם, הלכות מכירה ה, ה; אלבק, 1975, עמ' 153–161. [על קניין סוֹךָר בתור שיטה בבליית בהלכה, ראה עוד: פרידמן 1980–1981, א, עמ' 465 ואילך; ליברמן אצל פרידמן, 1980–1981, ב, עמ' 517].
- 27 לפי הנוסח בכתובה הקראית נראה שהקניין נעשה בין הצד המבצע (החתן) לבין העדים, ולא בין שני הצדדים המעוניינים. הקניין בין צד אחד לבין העדים במקום הקניין בין שני הצדדים תואר כתיקון מאוחר של גאוני בכל, עיין: ר' אלעזר בן יואל הלוי, ספר ראבי"ה, ד, עמ' 352.

בסוף התעודה, נוסח הסיום של העדים נפתח בהזכרת הקניין:

וקנינו מיד הפקיד ומיד החתן על כל מה שכתוב ומפורש למעלה ומה שהיה לפנינו כתבנו וחקקנו ונתנו ליד [שם הכלה] (TS 16.67)

בכתובות מנהג בכל ומנהג ארץ-ישראל הקניין מוזכר רק פעם אחת, בסוף השטר, בדברי העדים. לעומת זאת, הקניין מוזכר פעמיים במסמכים בבליים שאינם כתובות. גם הנוסח הארמי של הנוסחה הזאת במסמכים בבליים, שמקורה בתלמוד הבבלי,²⁸ דומה מאוד לנוסח הקראי:

הו עלאי שהדי וקנו מני מעכשיו וכתובו וחתומו עלאי בכל לישאני דזכואתא והבו ליה לפל²⁹

אם כן אין מקום לספק, שהנוסחה הבבליית הייתה המקור לנוסחה הקראית. נראה שהקראים פשוט תרגמו את הנוסחה מארמית לעברית, והשתדלו לעשות זאת במושגים מן העברית המקראית, כגון 'מעתה' במקום 'מעכשיו'.

הדמיון בין הכתובות הקראיות לבין הכתובות הבבליות מתבטא בביורר בתאריך (2); בחובות הבעל המובאות כפאראפראזה של שמות כא, י — בעברית, בכתובות קראיות, או בתרגום לארמית, בכתובות בכל (5, סעיף 2, 3); בהזכרת המוהר הבסיסי (6, סעיף 1); ובנוסחת התוקף שבסוף הכתובה (14).

כמו בתעודות הרבניות מן התקופה הזאת, נוסחת התאריך בתעודות הקראיות מזכירה את היום בשבוע, היום בחודש, שם החודש, השנה ומניין השנים הנהוג:

ביום חמישי בשבוע והוא יום שלשה עשר יום מחדש תשרי שנת אלף וחמש מאות ושנים עשרה שנה למספר יונים (TS 16.67)

רוב הכתובות הקראיות מתוארכות לפי מניין מלכות הסלאוקידים, המתחיל בשנת 312 לפני הספירה.³⁰ הקראים קוראים למניין זה 'מספר יונים'. מושג זה אופייני לתעודות קראיות, אולם מקורו, כנראה, בספרות התלמודית: מניין מלכות סלאוקידים, שבדרך כלל נקרא בתלמוד 'לשטרות', מופיע גם בשם 'למלכי יונים'.³¹ בתקופה

28 למשל: 'קנינא מן', או 'היו עלי שהדי', עיין: בכא בתרא קלו ע"א, קנב ע"ב. גם בתעודות ערביות מן הגניזה, למשל, כאן, 1993, מס' 57, יש ביטויים, כגון 'ח'צר אלי שהודה' [= כא בפני עדי השטר].

29 הרכבי, 1887, מס' 238, עמ' 117. עיין גם: אסף, 1930, עמ' 20.

30 בכתובות הקראיות שנכתבו ברמלה או בקטעים מספרי שטרות בעלי הנוסח הנוהג ברמלה, מופיע מניין לפי 'גלות מלך יהויכין', עיין: TS Misc. 35.10, ספר שטרות, פרוסום: מאן, 1935, עמ' 168; TS 12.535; TS NS 320.76a-76b; TS NS 323.35; פרוסום חלקי: גיל, 1983, ב, מס' 304.

31 עבודה זרה י ע"א.

הנדונה מניין השטרות היה נפוץ בכבל ובתחום השפעתן הרוחנית של ישיבות כבל.³² לעומת זאת, המניין הנפוץ בכתובות מנהג ארץ-ישראל הוא המניין לבריאת העולם, ובמקצתן נמצא המניין לחורבן בית שני.³³ מיעוט הכתובות הארץ-ישראליות שתוארכו לפי מניין השטרות הושפעו, בלי שום ספק, ממנהג כבל.³⁴ אם כן, השימוש במניין השטרות בתקופה הנדונה הוא אחד ההבדלים העיקריים בין מנהג כבל לבין מנהג ארץ-ישראל, ותארוך התעודות הקראיות לפי 'מספר יוניים' מושך לפיכך מן המסורת הבבלית.

מאפיין קראי נוסף שמקורו בכבל הוא נוסחת התוקף שבסוף הכתובה הקראית (14):

[הכתובה הזאת] שלא כאסמכות ולא כטפסי השטרות אלא כחמר כל השטרים (TS 16.67)

מקור הנוסחה הזאת בתלמוד הבבלי,³⁵ והיא באה תמיד בסוף תעודות כבל לסוגיהן, לרבות הכתובות:

דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי אלא כחמר כל השטרות.³⁶

מקורה הארמי-הבבלי של נוסחה קראית זו ברור. הנוסחה אינה רק תרגום מילולי של הנוסחה הארמית הנפוצה בתעודות מנהג כבל מתקופת הגאונים, אלא גם השתמרו בה כמה מונחים ארמיים שלא נמצאה להם מקבילה עברית. אמת, הקראים ניסו לעברת מונחים אלו. כך 'אסמכתא' הארמית קיבלה את סיומת הריבוי העברית 'ות', וצורת הריבוי הארמית הבבלית 'טופסי' הפכה לצורת סמיכות עברית. אולם, על-אף צורתם העברית של המונחים האלה, אין שום ספק שהנוסחה הזאת אצל הקראים לקוחה ישירות מתעודות בבליות, היא מאפיינת את מסמכי מנהג כבל, אך אינה קיימת בכתובות ארץ-ישראל, למעט כמה כתובות מצור, שעליהן ידוע שהושפעו מן הנוסח הבבלי.³⁷

מן ההשוואה הזאת עולה, שתעודות כבל לסוגיהן הן ששימשו דוגמה לכתובות הקראיות. לעומת זאת, השוואת הכתובות הקראיות לכתובות ארץ-ישראל מראה שרב השונה מן הדומה. ההבדל הראשון והחשוב הוא בתאריך. את כתובות ארץ-ישראל מאפיינת הזכרת השנה במחזור השמיטה (2). המחזור הזה נהג בתקופת המקרא (ויקרא כה, א-ז; דברים טו, א-ב). וידוע שתארוך לפי מחזור

32 Encyclopedia Judaica, IV, p. 36 ; גויטיין, 1975, עמ' 202.

33 פרידמן, 1980-1981, א, עמ' 104.

34 שם, עמ' 106.

35 בבא בתרא מד ע"ב.

36 אסף, 1930, עמ' 15.

37 פרידמן, 1980-1981, א, עמ' 464.

השמיטה נהג בארץ-ישראל בתקופת התלמוד. הוא מופיע בכתובות מצוער מן המאה החמישית והשישית.³⁸ בזכות עבודתו של פרידמן, ידוע לנו שהשתמשו במחזור השמיטה גם בימי הביניים.³⁹ אמנם, פרידמן הראה שהשמיטה הייתה ידועה בספרות מימי הביניים, וגם שימשה כאחת משיטות התארוך בתקופה מאוחרת זו. אכן, במספר נכבד של תעודות שונות מן הגניזה, שעל-פי מנהג ארץ-ישראל, נוהג תארוך לפי מחזור השמיטה, ובהן גם כמחציתן של כתובות ארץ-ישראל שפרידמן פרסם.⁴⁰ אפשר להניח בעקבות פרידמן, שהזכרת השמיטה בתעודות ארץ-ישראל מהווה המשך של מסורת התארוך העתיקה שנהגה בארץ-ישראל. אשר לכתבים הקראיים, אין כל זכר לשמיטה הן בכתובות והן בתעודות אחרות ובחיבורים ספרותיים. ראוי לציין, שהשמיטה הארץ-ישראלית האופיינית הזאת אינה נוהגת בתעודות ובכתבים רבניים כמנהג בכל. כפי שצינתי, גם התאריך לבריאת העולם הוא ייחודי לכתובות ארץ-ישראל.

מאפיין אחר המופיע בכמה מכתובות ארץ-ישראל הוא הזכרתם של תנאי בית הדין (11, 12) שמקורם במשנה,⁴¹ או בתלמוד הירושלמי. בין תנאים אלו כלולים התנאי המאפשר גירושין ביזמת האישה, ההבטחה שהבעל יפדה את אשתו אם תילקח בשבי, וגם תנאי 'בנין דכרין' שמבטיח לאישה, אם תמות לפני בעלה יהיו אלו בנין שיירשו את כתובתה ולא צאצאים אחרים של בעלה, ותנאי 'בנן נוקבן', אם ימות הבעל תהינה הבנות זכאיות למזונות מירשתו עד לנישואיהן.⁴² כאמור, תנאים אלו, שקיימים בכתובות עתיקות, למשל, בכתובה של בבתא,⁴³ חסרים לגמרי בכתובות בכל ובכתובות הקראיות.

לאמיתו של דבר, יש רק שתי נוסחאות שהן משותפות לכתובות ארץ-ישראל ולכתובות קראיות ושאינן מופיעות בתעודות בכל: חובות האישה המקבילות לחובות הבעל (7) והזכרת הפקיד (שנקרא אפיטרופוס בכתובות ארץ-ישראל) של האישה לענייני הנישואין שמונה לפני שני עדים (8). שתי הנוסחאות מופיעות בזו אחר זו:

ותשמע פלונית זאת הבתולה בת פל' זה ותרצה בדעה גמורה וחפץ שלם ולא

- 38 בן-צבי, 1943, עמ' 35–38.
 39 בניגוד לדעה שציון מחזור השמיטה נמשך רק עד המאה החמישית, עיין: וכהולדר, 1973, עמ' 153; פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 103.
 40 פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 102.
 41 משנה כתובות ד, ז-יב. פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 15. תנאים אלו נשתמרו ב-8 כתובות ארץ-ישראל.
 42 פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 316–391; פרידמן, 1980, עמ' 62.
 43 כתובת בבתא כוללת את תנאי הפדיון משבי, בנן נוקבן ובנין דכרין. אין בה תנאי של גירושין ביזמת האישה, שהוכנס, כנראה, רק בתקופת התלמוד. עיין: ידין, גרינפילד, ירדני, 1994, עמ' 78. על המקור של תנאי הגירושין, עיין פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 319.

אונס להנשא לו ולהיות אשתו ועזרו בטהרה וקדושה ויראה ולשמוע בקולו ולכבדו וליקרו ולעשות כביתו כל שבנות ישראל הכשרות עשות כבתי בעליהן ולהתנהג עמו באהבה וחסה וישרת לב ואמונה ולהיות תחת ממשלתו ואליו תשוקתה. ותרצה פלונית זאת ותעמיד לה פקיד את פ' בן פ' לעמוד בדבריה ולראות בעסקי נשואיה ויעידו עליה בזה אנשים נאמנים ונתכררה עדותם לפנינו והם (שמות העדים) (CUL Or 1080. 13.52)

א ר:

...ותעמיד לה פקיד פל' בן פל' בדבר הזה ויבואו פל' בן פל' ופל' בן פל' ויאמרו אנחנו עדים על פל' בת פל' הכלה הראויה לקיום הנזכר כי רצתה בקנין להפקיד פל' בן פל' לעמוד בעסקי נשואיה לפל' בן פל' החתן במהר הנזכר למעלה וכי קבלה וחיבה על נפשה כל התנאים (...) ויבוא פל' הפקיד... (Brit. Libr. Or 5532)

גם בכתובות ארץ-ישראל נוסחת האפיטרופוס מופיעה מיד לאחר נוסחת חובות האישה, ובניסוחן יש תכונות משותפות בין שני המנהגים:

ושמעתי ליה הדה גאליה... וצבת להתנסבה ליה ולמוקר ולייקר יתיה ולמשמש ולמפלח קדמני [כהלכת] נשיא כשיראתא בנתהון דישאל דמוקרן ומייקרן ומשמשן ופלחן [קדם] בעליהון בדכיו ובנקיו ומניית לה הדה גאליה לאחואה חלפון בר מסא[פר] למהוי לה אפוטרופוס על קבלת קידושיה מן ידוי דחלפון בר אהרן דנן ורצת וצבת בכל מה דהוא עבד בעסק זיווגה ומתני לה ועלה ואשהרון עלה תרין שהדין דחכמין יתה⁴⁴

ראוי לציין, שחובות האישה ונוסחת מינוי הפקיד ותפקידו אינן מופיעות כלל בכתובות מנהג כבל, שכוללות את הסכמת האישה להינשא בנוסחה הזאת:

וצביאת פלניתא כלתא והואת ליה לאינתו⁴⁵

לנוכח המיקום והתכונות הפילולוגיות המשותפות לשתי הנוסחאות הנדונות (חובות האישה ונוסחת מינוי הפקיד ותפקידו) בכתובות קראיות ובכתובות ארץ-ישראל, סביר מאוד להניח שאחת מן הנוסחאות השפיעה על האחרת או שלשתיהן מקור אחד. כדי לאמת את האפשרויות האלה, יש לבדוק את הנוסחאות האלה במסגרת כרונולוגית, זאת אומרת לקבוע, עד כמה שאפשר, מתי הנוסחאות האלה מופיעות בתעודות יהודיות בפעם הראשונה.

הבדיקה של כתובות יהודיות עתיקות, כמו כתובות בארמית ממדבר יהודה, מראה

44 פרידמן, 1980–1981, ב, עמ' 11.

45 אסף, 1930, עמ' 14.

שהן חובות האישה והן נוסחת הפקיד אינן מופיעות בתעודות הקדומות.⁴⁶ אמנם, בפרסום הכתובה מאנטינופוליס, מן המאה החמישית לספירה, הוצע לקרוא בה נוסחת חובות האישה [קבלת למהוי מוקרה יתה].⁴⁷ אולם, כתב-היד לא נשתמר במקום הזה, ולא ניתן לראות ולו רק מילה אחת מן השורה הזאת. הצעת קריאה זו נעשתה על יסוד השוואה לשטרות יווניים השייכים למסורת נוסח אחרת, ועל יסוד כתובות ארץ-ישראל מימי הביניים. כל עוד לא יתגלה חומר חדש הנוגע לעניין זה, לא יהיה ניתן לקבוע שנוסחת חובות האישה הייתה קיימת לפני ימי הביניים. היפוכו של דבר: לנוכח היעדרות נוסחה זאת בכתובות העתיקות, יש לראות בה חידוש אופייני לימי הביניים — חידוש המשקף. כהצעת פרידמן, את השוויון היחסי של האישה בימי הביניים.⁴⁸

מנהג השליח (אפוטרופוס) הוא מנהג ידוע בהלכה היהודית הקדומה. לפי המשנה הייתה לאב זכות להשיא את בתו אפילו ללא רצונה, אם היא קטנה או נערה.⁴⁹ בדרך כלל, לפי התלמוד, אין לאב זכות להשיא את בתו ללא רצונה אם היא בוגרת.⁵⁰ במצב הזה, האישה הייתה צריכה למנות את אביה או דמות סמכותית אחרת אם לא רצתה לקבל את קידושיה בעצמה. אף-על-פי שתאורתית לאב לא הייתה זכות להשיא את בתו הבוגרת עד שהיא מינתה אותו לשליחה, הדיונים בספרות הגאונים על תוקף קידושין אלו מלמדים שהם היו נפוצים. רק בתקופת הגאונים המאוחרת, ובייחוד בתשובותיו של רב סעדיה גאון, נפסק שאישה בוגרת צריכה למנות את אביה לקבל את קידושיה, אבל אם היא קטנה אביה מקבל את קידושיה לפי רצונה.⁵¹ אפילו אם בפועל, נשים בוגרות, כנראה, לא התעסקו בעצמן בקבלת הקידושין, בתאוריה הייתה להן זכות לקבל קידושין אישית. לאור זאת נראה שעד לימי הביניים המנהג היהודי העתיק של מינוי שליח לאישה בוגרת לא היה הכרחי לביצוע הנישואין, וזאת אולי הסיבה לכך שנוסחת מינוי השליח אינה מופיעה בתעודות עתיקות עצמן.

ההלכה הנוגעת לשליחות בספרות הקראית (שבה היא נקראת פקידות) דומה בעיקרה להלכה הרבנית. החכם הקראי בן המאה הארבע-עשרה, אהרון בן אליהו, קובע בספר המצוות שלו, שאיש נותן קניין (אירוסיין) לאבי האישה, לפקיד שהפקידה האישה בנוכחות שני עדים, או לאישה עצמה. אולם, על האפשרות האחרונה נאמר: 'ואין ראוי לעשות כן'.⁵² אכן, אף-על-פי שאפשרות קבלת הקניין על-ידי האישה מצוינת בספרות ההלכתית הקראית, נוכחות הפקיד נעשתה, בפועל, הכרחית

46 עיין, למשל, הכתובה של בכתא, ידין, גרינפילד, ירדני, 1994, עמ' 87.

47 סיראט, קורדליר, דוכן, פרידמן, 1986, עמ' 21, שורה 11.

48 פרידמן, 1974, עמ' 83-102.

49 משנה כתובות ד, ד.

50 פרידמן, 1980-1981, א, עמ' 217.

51 תשובות הגאונים שערי צדק, ג, ג, סימן יב, עיין: פרידמן, 1980-1981, א, עמ' 218.

52 ספר המצות הגדול, גן עדן, ישראל תשל"ג, סדר נשים, פרק שישה-עשר, קנא ע"א.

בתעודות קראיות מימי הביניים. הנוסחה הסטנדרטית של מינוי הפקיד והצהרתו קיימת בכל הכתובות הקראיות שבהן חלק זה נשתמר. לפי הנוסחה הזאת, האישה מְמנה את אביה או דמות סמכותית אחרת לפני שני עדים. לפי כמה חכמים קראיים, רצון האב שווה לרצון בתו,⁵³ ואולם הכתובות מן הגניזה מראות שאין לאב קראי זכות להשיא את בתו ללא המינוי הרשמי הזה, שרק בעקבותיו הוא מוסמך לקבל את הקניין במקומה. לראיה, הנוסחה הסטנדרטית של מינוי פקיד בפני שני עדים מופיעה בכתובות קראיות בין הפקיד הוא אבי הכלה ובין הוא זולתו. סימוכין נוספים לחשיבות המינוי ניתן למצוא במסמכים קראיים מיוחדים שבהם האישה מְמנה את אביה לפקידה 'על נישואי למי שירצה ולמי שיחפוץ בכל מקום שיחפוץ'.⁵⁴ נחיצותו זאת של הפקיד לתוקף הנישואין בקרב הקראים דומה למצב בחוק המוסלמי, שבו הנישואין אינם אפשריים ללא נוכחות שליח, שנקרא 'ולי'.⁵⁵ מה שחשוב יותר לעניינינו הוא שטרי-הנישואין המוסלמיים מכילים נוסחה מיוחדת של מינוי ה'ולי' בנוכחות שני עדים. יְתָרָה מזאת, שטרי-נישואין מוסלמיים מציינים בזו אחר זו את שתי הנוסחאות — חובות האישה ומינוי הפקיד — המופיעות באותו הסדר בכתובות הקראיות והארץ-ישראליות.

وله عليها مثل الذى لها عليه من ذلك ودرجة زايدة (...) وبعد ان رفعت فاطمة هذه رقعة الى باقى القضاة وسالت (...) وبامرها ورضاها وانها له فيه وتوكيها اياه لذلك واشهادتها (...) وهما تعرفا بها بعينها واسمها ونسبها وانها ايم امراة مسلمة بالغ با (...) وزوجها هذا الشاهد المسما من خاطبها المذكور بالصداق عاجله واجله
 56(TS 18 J 1.10)

(= חובותיה כלפיו דומות לחובותיו כלפיה בזה, [אבל הוא נמצא ב]דרגה אחת נוספת [...] לאחר מכן הגישה פאטמה זאת בקשה בכתב בפני השופטים האחרים ושאלה [...] בסמכותה, ברצונה וברשותה שנתנה לו בדבר זה ובמינויה אותו לכך. והעידה את [...] והם הכירוה בגופה, בשמה ובייחוסה

53 שם, שם, פרק רביעי, קמג ע"ב.

54 TS AS 153.12 + TS 13 J 25.20; ספר פקידות קראי (= שטר מינוי שליח) שנכתב בצור בשנת 1020. האישה דכר נותנת רשות לאביה, דויד בן יצחק הלוי, הקראי המפורסם והעשיר, שהיה בעל עמדה חשובה בחצר של הפאטמים להשיאה במצרים, פֶּרְסוּם: החלק התחתון: גיל, 1983, ב, מס' 272, החלק העליון: גיל, 1991, עמ' 324–325. [על דמיון נוסחת מינוי אפוטרופוס הכלה בכתובה הארץ-ישראלית לנוסחת מינוי הפקיד בכתובה הקראית ולמינוי ה'ולי' בשטר-הנישואין המוסלמי ובמשפט המוסלמי, ראה: פרידמן, 1980–1981, א, עמ' 229 ואילך].

55 עיין: שאכט, 1964, עמ' 161.

56 שטר-נישואין מוסלמי מן הגניזה, פֶּרְסוּם: כאן, 1993, מס' 32. עיין גם התעודה אצל גרוהמן, 1934, I, מס' 45.

ושהיא אישה מוסלמית, בוגרת ולא נשואה [...] והעד המצוין לעיל השיא אותה לארוסה המוזכר לעיל במתנת נישואין, מזומן ואשראי.

הדמיון בין שתי הנוסחאות האלה במסורת המוסלמית ובתעודות הקראיות והארץ-ישראליות בא לידי ביטוי לא רק במיקומן ובסדרן של הנוסחאות בגוף התעודה, אלא גם בניסוח עצמו, במיוחד במינוי הפקיד. ניסוח חובות האישה שונה במקצת, שכן בתעודות מוסלמיות חובות אלו אינן מפורטות, ובמקומן מופיעה הצהרה על כך שחובות האישה שוות לחובותיו של בעלה כלפיך. חובות האישה במסמכים קראיים וארץ-ישראליים מפורטות יותר: הנוסחה חוזרת ומצטטת את אותן החובות שהבעל קיבל עליו, ומשתמשת באתם הביטויים. קן דמיון חשוב נוסף בין חובות האישה בתעודות מוסלמיות ובתעודות קראיות (אבל לא ארץ-ישראליות) הוא ביטוי מעמדה הנמוך יותר של האישה. הנוסחה המוסלמית כוללת מובאה מן הקוראן האומרת שמעמדו של הבעל רם בדרגה אחת מעל למעמדה של האישה (סורה ב, 228),⁵⁷ ולרעיון זה מקבילים בכתובות הקראיות הדברים העשויים על-פי הלשון שבכראשית ג, טז: 'להיות תחת ממשלתו ואליו תשוקתה'.

אם כן, הדמיון בין המסורת המוסלמית למסורת הקראית והארץ-ישראלית בדבר נוסחת חובות האישה ומינוי הפקיד בולט לעין, וסביר מאוד להניח, ששתי הנוסחאות המוסלמיות הן אלו ששימשו דוגמה לנוסחאות הקראיות והארץ-ישראליות. אשר לשאלה אם שתי הנוסחאות היהודיות האלה הושפעו כל אחת לעצמה או שמא הנוסחה הארץ-ישראלית תלויה בנוסחה הקראית — או להפך, הרי היא זקוקה לדין מעמיק נפרד.

סיכום

ההשוואה שהשויתי כאן — בין הכתובה הקראית לבין הכתובה הרבנית כמנהג ארץ-ישראל, הכתובה הרבנית כמנהג בבל והתעודות מסוגים אחרים כמנהג בבל — מראה שלאחת-עשרה נוסחאות קראיות יש מקבילה בכתובות ובתעודות אחרות כמנהג בבל. שמונה מנוסחאות אלו סותרות בבירור את נוסח ארץ-ישראל. שתי נוסחאות בלבד שוות בכתובות הקראיות ובכתובות ארץ-ישראל ואינן קיימות בתעודות בבל. שתי הנוסחאות האלה אינן משקפות מנהג יהודי עתיק אלא, ככל הנראה, מקורן בשטר-נישואין מוסלמיים. השוואה זו מובילה למסקנה, שמקורו של הנוסח הקראי הוא נוסח כתובות ותעודות אחרות שנהג בקרב יהודי בבל בתקופת הגאונים. המקור הבבלי ניכר גם בכמה יסודות לשוניים: הקראים השתמשו ב'דרכמן' הפרסי כדי לציין 'דינר', כמונח המשפטי 'אסמכתא' בארמית בבלי, או במילה 'הודאה' בצורתה הבבליית באל"ף. אמנם אפשר לומר, שרוב-רובו של נוסח הכתובה

הקראית הוא תרגום כמעט מילולי לעברית מן המקור שבארמית הבבלית, ששימש הן בכתובות בכל והן בתעודות מסוגים אחרים. לגוף הבסיסי הזה הוסיפו הקראים כמה נוסחאות המשקפות את מנהגיהם המיוחדים, למשל, התחייבויות שני הצדדים לשמור את לוח השנה הקראי וגם כמה נוסחאות שקלטו בהשפעת הסכיכה המוסלמית.

מסקנה זו מביאה אותנו למסקנה כללית רחבה יותר. מאחר שנוסח הכתובה הקראית שייך למסורת המשפטית של יהודי בכל מתקופת הגאונים, ניתן לטעון שמקום התגבשותה של המסורת המשפטית הקראית הוא בבבל ולא בארץ-ישראל. כתובות קראיות מבבל אמנם לא השתמרו, אולם יעקוב אלקרסאני, החכם הקראי המפורסם מֵעֵרָאק, בן המאה העשירית, מתאר בספרו כתאב אלאנואר את מנהג כתיבת הכתובה, מבלי לצטט נוסח ייחודי (כתאב אלאנואר, VI. 72.6).⁵⁸ ענן בן דויד בספר המצוות שלו מציג נוסח חדש של הכתובה ושל הגט, נוסח פשוט מאוד המושתת כולו על פסוקים מן התנ"ך (רות ד).⁵⁹ הנוסח של הכתובות הקראיות מן הגניזה מושתת על הכתובה הרבנית והוא מפותח בהרבה. המאפיין המשותף היחיד בין נוסח הכתובה לפי ענן לנוסח הכתובה הקראית שמן הגניזה הוא השפה — שניהם נכתבו עברית בהשפעה מקראית ניכרת. אם כן, ניתן להניח, שתקופת התפתחותו והתגבשותו של הנוסח הקראי חלה בין זמנו של ענן לבין הגירת הקראים מבבל מערבה. ניתוח הכתובות מן הגניזה מראה בבירור, שהתגבשות המסורת המשפטית הקראית חלה בבבל, ושהמהגרים הקראים מֵעֵרָאק ומאיראן, שהגיעו מסוף המאה התשיעית ואילך לארץ-ישראל, למצרים ולארצות אחרות, הביאו אתם את הנוסח המוכן והמגובש של הכתובה.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- Judith Olszowy-Schlanger, 'Karaitic Linguistics — The = 1997 "Renaissance" of the Hebrew Language Among Early Karaite Jews, and Contemporary Linguistic Theories', *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, VII (1997), pp. 81–100
- Judith Olszowy-Schlanger, *Karaite Marriage Documents = 1998 from the Cairo Geniza — Legal Tradition and Community Life in Mediaeval Egypt and Palestine*, Leiden–New York–Köln 1998
- S. Albeck, 'Law of Property' in: *The Principles of Jewish = 1975 Law* (M. Elon [ed.]), Jerusalem 1975, pp. 197–210

58 מהדורתו של נימור, 1939–1945.

59 הרכבי, 1903, עמ' 113.

- אסף, 1930 = ש' אסף, ספר השטרות לרב האיי בר שרירא גאון, מוסף-התרביץ א, ירושלים תר"ץ.
- אסף, 1937 = ש' אסף, 'שרידים מן הגניזה', ספר היוכל ליוסף קלאוזנר, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 226–234.
- בן-צבי, 1943 = י' בן-צבי, 'שתי כתובות קברים יהודיות-ארמיות מסביבות צוער', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, י (תש"ג), עמ' 35–38.
- בן-שמאי, 1993 = H. Ben-Shammai, 'Between 'Ananites and Karaites — Observations on Early Medieval Jewish Sectarianism', *Studies in Muslim-Jewish Relations*, I (1993), pp. 19–29
- גויטיין, 1988–1967 = S. D. Goitein, *A Mediterranean Society — The Jewish Communities of the Arab World as portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–V, Berkely–Los Angeles–London 1967–1988
- גויטיין, 1975 = ש"ד גויטיין, 'מעשה בית-דין מן העיר צוער', ארץ-ישראל, יב (תשל"ה), עמ' 200–202.
- גויטיין, 1977 = S. D. Goitein, 'Three Trousseaux of Jewish Brides from the Fatimid Period', *Association of Jewish Studies Review*, II (1977), pp. 77–109
- גויטיין, 1980 = ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים 1980.
- גיל, 1983 = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א–ג, תל-אביב.
- גיל, 1991 = מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099) — מילואים, הערות, תיקונים, תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 281–345.
- גרוהמן, 1934 = A. Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I, Cairo 1934
- הרכבי, 1887 = A. E. Harkavy, *Responen der Geonim — Studien und Mittheilungen aus der K. Oeffentlichen Bibliothek zu St. Petersburg*, IV, Berlin 1887
- הרכבי, 1903 = A. E. Harkavy, *Sefer Mitzvot le-^oAnan — Studien und Mittheilungen aus der K. Oeffentlichen Bibliothek zu St. Petersburg*, VIII, St. Petersburg 1903
- ואקין, 1972 = J. A. Wakin, *The Function of Documents in Islamic Law — The Chapters on Sale from Ṭahāwī's Kitāb al-Shurūṭ-al-Kabīr*, Albany 1972
- וייס, 1970 = G. Weiss, 'Legal Documents Written by the Court Clerk Ḥalfon ben Menasse (dated 1100–1938)', I–II, Ph. D. Dissertation, University of Pennsylvania 1970
- וכהולדר, 1973 = B. Z. Wacholder, 'The Calendar of Sabbatical Cycles During the Second Temple and Early Rabbinic Period', *Hebrew Union College Annual*, XLIV (1973), pp. 153–196

- R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (332 B.C.–640 A.D.)*, Warsaw 1955
- Y. Yadin, J. C. Greenfield & Adah Yardeni, 'Babatha's Ketubba', *Israel Exploration Journal*, XLIV (1994), pp. 75–104
- R. Yaron, 'Aramaic Marriage Contracts from Elephantine', *Journal of Semitic Studies*, III (1958), pp. 33–61
- G. Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Geniza Collections*, Cambridge 1993
- לונץ, א"מ = 1903, 'כתובה קראית', ירושלים, ו (תרס"ג), עמ' 239–237.
- J. Mann, 'A Second Supplement to the Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs', *Hebrew Union College Annual*, III (1926), pp. 257–308
- J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, II, = 1935, Philadelphia 1935
- Ya'qūb al-Qirqisānī, *Kitāb al-Anwār wal-Marāqib* — Code of Karaite Law, L. Nemoy (ed.), New York 1939–1945
- Colette Sirat, P. Cauderlier, Michèle Dukan & M. A. : 1986, פרידמן, דוכן, קודרליר, סיראט, *La Ketouba de Cologne — Un contrat de mariage juif à Antinoopolis* (Papyrologia Coloniensia XII) Opladen 1986
- M. A. Friedman, 'The Ethics of Medieval Jewish Marriage', in: *Religion in a Religious Age* (S. D. Goitein [ed.]), Cambridge, Mass. 1974, pp. 83–102
- פרידמן, מ"ע פרידמן, 'הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה, א (תש"ם), עמ' 57–82.
- M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine — A Cairo Geniza Study*, I–II, Tel Aviv–New York 1980–1981
- פרידמן, מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל — מקורות חדשים מגניזת קהיר, תל-אביב 1986.
- M. A. Friedman, 'Babatha's Ketubba — Some Preliminary Observations', *IEJ*, XLVI (1996), pp. 55–76
- J. J. Rabinowitz, *Jewish Law — Its Influence on the Development of Legal Institutions*, New York 1953
- J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964 = 1964 שאכט,
- S. Schechter, 'Geniza Specimens — A Marriage Settlement', *Jewish Quarterly Review*, XIII (1900–1901), pp. 218–221